

ТЕКСТИЛНИ МАТЕРИАЛИ ОТ ГРОБ № 538
ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА
„СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО
Иван Чокоев

TEXTILES FROM GRAVE NO 538
FROM THE CEMETERY OF THE FORTY
HOLY MARTYRS CHURCH IN VELIKO TARNOVO

Ivan Chokoev

Abstract: *The article presents the investigation results of the textile remains discovered in a grave excavated near a medieval church. A linear metal and silk thread embroidery was found near the spine, cervical vertebrae, and on the wrist bones of a male skeleton. Two alternating ornaments are embroidered – a swastika and overlapping rectangular “C”. Fragments of satin and twill damask were found under the embroidery. The embroidery can be dated to the 14th – 15th (?) century.*

Keywords: *archaeological textile; metal thread embroidery, twill damask, satin.*

При проведените от А. Попов през 1976 – 1977 г. разкопки на южното крило от манастира край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ са разкрити две килии и едно незатворено от изток помещение с по-големи размери, както и част от южната стена на крилото, която е външна за манастира. През 2002 г. К. Дочев и М. Робов продължават проучванията в този участък, като техните стратиграфски наблюдения, както и общите резултати от разкопките потвърждават основните изводи от предходните проучвания по отношение на устройството и на строителната хронология на крилото. Те разкриват нов участък от третото помещение, което е със значителни размери спрямо първите две, определени като монашески килии. Археолозите проучват 30 гроба от мюсюлманския и християнския некропол в участъка южно от църквата. Християнските гробове са девет, разположени в две нива [Дочев, К., Робов, М. 2003, с. 113]. Според М. Робов както разкопките на А. Попов, така и възобновените през 90-те години на XX в. показват: „че след сериозни възстановителни работи, проведени в края на XIII в., комплексът е претърпял някои съществени промени в своята планова схема. Южното крило е изоставено. Пред него и в него започват да се извършват погребения. Непочистен във вътрешността

на помещенията остава пластът с разрушения от южната фасада на храма“ [Робов, М. 2000–2001, с. 147–149].

Гроб № 538, в който са открити тъканите, предмет на настоящото изследване, е един от гробовете¹, открити от К. Дочев и М. Робов² южно от църквата през 2002 г. Костите на скелета, със сферични метални копчета край тях, са частично разкрити преди моето отиване на археологическия терен. В гроба е погребан мъжки индивид на възраст над 45 години³. Черепът лежи на лявата си страна (*обр. 1.*)⁴. След вдигането му в пръстта под теменната кост се разкриват метализирани нишки във вид на малки „островчета“ с размери ок. 10–15 × 15–20 мм, като три от тях са разположени на дължина от ок. 80 мм⁵. Те са покрити от сиво-бял сребърен хлорид, който след разкриването бързо потъмнява до сиво-виолетово към черно (*обр. 2.а*)⁶. Промяната на оцветяването е в резултат на отделеното под въздействието на светлината елементно сребро. При микроскопските наблюдения на сърмените нишки в малки техни участъци се съзира и златна повърхност. Всичко това показва, че за метализацията на сърмените нишки е използвана позлатена сребърна лентичка. Тъмнокъфяви до черни следи, както и сърмени нишки в тях се констатира и върху лявата страна на черепа, на която е полегнал – при теменната и ябълчната кост, както и върху горната челюст. Под сърмените нишки в пръстта, т.е. към дъното на гроба, се наблюдават останки от дърво, вероятно от ковчега.

Кафяво-черни ивици, също съдържащи сърмени нишки, се забелязват и върху костите от трупа и крайниците и в пръстта около тях (*обр. 1.*): върху ключиците; по гръдната кост; в края на най-горно дясно ребро и шестия гръбначен прешлен и оттам надолу по гръбначния стълб до поясните прешлени, включително; върху лявата лъчева кост, към китката; по костите на дясната китка и предкитката. Разглежданите тъмни следи освен сърмени нишки съдържат и силно деструктурирани органични материали, хитинови обвивки от насекоми и частично съхранен неметализиран текстил.

След проучването на гроба отделни части от скелета с текстилни следи върху и около костите бяха вдигнати заедно със заобикалящата ги земна маса,

¹ Номерацията на гробовете, открити от проф. д-р К. Дочев и доц. д-р М. Робов, е продължение на тази от разкопките на Атанас Попов.

² Благодаря на археолозите за възможността да извърша наблюдения на текстилните останки още на археологическия терен и да публикувам получените резултати от тяхното изследване.

³ Възраст, определена по състоянието на зъбите – над 45 години [Мамонова, Н., Романова, Г., Харитонов, В. 1989, с. 64–65].

⁴ На схемата са маркирани само копчетата, които са забелязани на археологическия терен. На нея не са отразени копчетата, открити сред текстилните материали при изследването в лабораторията, както и отстранените от проучвателите.

⁵ Установено бе, че сърмените нишки са от сърмена шевица, за която вж. по-долу.

⁶ Илюстрациите с непосочен произход са изработени от автора.

за изследване в лабораторни условия. Установи се, че лентовидните сърмени останки върху и покрай костите от трупа и крайниците са от везба, плътно изпълнена със сърмена и копринена нишка (*обр. 2.b, 3.*). Текстилната основа, върху която е везано, е изтляла, но неин оцелял участък, макар и твърде малък, предостави важна информация за тъканта (**обр. 2c, 2d**). Както при други сходни по изработка лентовидни везби – шевици, тази също е **ленена** и доста фина, в сплитка лито [**Чокоев, И.** 2010, с. 575; **Чокоев, И.** 2008, с. 165]. Нишките са със *Z* сук⁷, а дебелината им е ок. 0,20 мм. Установената гъстота за едната система нишки е ок. 30 н./см, но като се знае, че тези тъкани са с балансирано тъкане, т.е. с еднаква гъстота по основа и вътък, за тук изследваната може да се приеме, че този параметър е ок. 30 × 30 н./см.

Сърмените нишки от везбата са с дебелина 0,20–0,24 мм, а широчината на едностранно позлатената сребърна лентичка е 0,24–0,28 мм, но на места достига и до 0,35 мм. Посоката на обвиване на копринената сърцевина с металната лентичка е *S*. Сърцевината е с дебелина 0,12 мм и *S* сук. Гъстотата на везане е 33–34 н./см.

Дебелината на копринената нишка, вложена във везбата, по-точно разстилането ѝ, е 0,4–0,5 мм. Състои се от две нишки, леко усукани помежду си в посока *S*. Гъстотата на везане е ок. 32–33 н./см. Копринената нишка на места червенеет.

С метализираните нишки, подобно на копринените, е везано в техниката „през тъканта“. Използвани са двойна сърмена и единична копринена нишка, като са изграждани сърмени и копринени ивички. Бодовете на нишките са разположени един до друг, при което постепенно е запълвана желаната форма (*обр. 2.b, 3.*). Този бод във везбата е известен като „прав бод“. Той носи името си заради това, че отделните бодове се нареждат, изправени един до друг. Те са еднакви и плътно подредени. Бродира се във всички посоки между две линии, които могат да бъдат успоредни или да не са успоредни в зависимост от това, какво очертават [**Кираджиева, Л.** 1962, с. 30]. Широчината на получените копринени ивици е ок. 1,6 мм, на сърмените – също ок. 1,6 мм, но на места достига и до 2,4 мм. Тези ивици на украсата са извезани от един ред бодове, но в други везби, какъвто е случаят с шевицата от гроб № 39, открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново⁸, ивиците са изградени от два реда (*обр. 6.d*) [**Инкова, В.** 1979, *обр. 42*].

Разглежданата везба от гроб № 538 е ограничена от двете страни от линия с широчина 1,6 мм, шита с верижен бод, изпълняван през тъканта. Този бод, показан със стрелка на *обр. 2.b*, представлява еднакви по големина бодо-

⁷ В зависимост от посоката на въртене на вретеното се различават *S* и *Z* сук на текстилните нишки, като централната съставка на буквените означения съвпада с посоката на усукване (извиване) на нишката. [**Wild, J. P.** 2003, p. 29].

⁸ За гроб № 39 вж. по-долу.

ве, приличащи на бримки, които се редуват по права линия. Редица от такива бодове образува верига, откъдето получава и името си. На опаковата страна се развиват машинни бодове. След бод зад игла верижният е един от най-популярните бодове в миналото [Киладжиева, Л. 1962, с. 24–25, фиг. 25].

Няколко фрагмента от шевицата частично пазят везаната си украса. От тях се изяснява, че тя се състои от два, редуващи се елемента (*обр. 3.–4., 6.a*). Единият е дясна (наляво въртяща се) свастика, а другият е по-сложен – две преплетени букви „V“, като четири допълнителни черти стабилизират фигурата. Орнаментите са извезани с копринената нишка, а със сърмената – фонът, т.е. върху златен фон е развиван червеният орнамент. Свастиката е квадратна – 8×8 мм, а на другия елемент размерите са 15×8 мм. Цялата широчина на шевицата заедно с ограничителните линии, везани с верижен бод, е ок. 13–14 мм.

Повечето ръбове на дрехата са обточени с тази лентовидна везба. Фрагментите, останали от нея под черепа, показват, че тя декорира изцяло и вратния отвор на одеждата (*обр. 1.*).

Линейни везби – шевици, идентични по изработка на тук проучваната, в които посредством сърмена и копринена нишка се изграждат орнамент и фон, плътно изпълващ везаната тъкан, най-често украсяващи ръбовете на дрехата – разреза отпред, вратния отвор, краищата на ръкавите, са откривани в некрополи във Велико Търново, в с. Крепча, в Силистра, датиращи от времето на Второто българско царство [Ангелов, Н. 1962, обр. 8; Чокоев, И. 2008, с. 164–166, ил. III; Инкова, В. 1979, с. 44–54, обр. 42, 45; Чокоев, И. 2022, с. 123–125, ил. 11–12; Чокоев, И. 2010, с. 575–580; Чокоев, И. 2023, с. 75–80].

В единия от двата орнамента на разглежданата шевица от гроб № 538, разкрит в некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ – две преплетени букви „V“ (*обр. 5.a*), е възможно да се различи един известен във византийския свят⁹ знак – две сплетени откъм гърба ъгловати букви „C“ (*обр. 5.b*). Този знак, редуващ се с монограми, се наблюдава върху надгробна плоча, за която се предполага, че е от гроба на ктиторката на южната църква от манастира на Константин Липс в Истанбул (дн. Фенари Иса джамия) – императрица Теодора Комнина Ангелина Палеологина (†1303 г.), вдовица на Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282)¹⁰. Знакът се появява върху чифт късновизантийски обеци (среб-

⁹ Според И. Божилов терминът „византийски свят“ обозначава с възможно най-голяма точност цивилизацията, разпространена на голяма част от Източна Европа през Средновековието. Единството на културни явления и процеси в това огромно пространство – не само географско, но и политическо, което се нарича „византийски свят“, е безспорен факт [Божилов, И. 2008, с. 11–15].

¹⁰ Манастирът е основан през X в. През 907/8 г. е осветена първата църква „Св. Богородица“. Тя е известна като „северната църква“. В периода 1286 – 1303 г. императрица Теодора, по това време монахиня Теодосия, издига нова църква от юг – „Св. Йоан Кръстител“, долепена до старата, и възстановява манастира. В църквата са погребани много представители на управляващата Палеологова династия [Macridy, T.

ро с позлата) от Мистра, където е заедно с Палеологовия монограм [**Mexia, A.** 2004, p. 47, cat. no 18], върху златен пръстен на Константин XI и Теодора от ок. 1428 г., върху подеа под икона на Богородица в стенопис, илюстриращ изпълнението на Акатиста в нейна чест, от манастира Дечани [**Ousterhout, R.** 2009, pp. 162–163]. Този знак е и върху дрехата на ктиторското изображение на Йоан Оливер от наоса на църквата в Лесновския манастир (1346 г.) [**Велев, И.** 2003, с. 113–120] и върху епитрахил от XV в. от манастира Путна в Румъния, свързан с молдовска владетелска фамилия [**Millet, G.** 1947., pl. XXII; **Gorovei, Șt. S., Székely, M. M.** 2004, p. 108]¹¹.

Свастика се наблюдава върху фасадите на споменатата църква на Теодора Палеологина, както и на „Пророк Илия“ в Солун (края на XIV в.), вероятно също императорска [**Papazotos, T.** 1991, pp. 121–128; **Ousterhout, R.** 2009, p. 163]. Свастика е бродирана върху епитрахил от светогорския манастир Ставроникита [**Millet, G.** 1947, pl. LXXX], наръкавници от манастира Ивирон, също на Света гора [**Millet, G.** 1947, pl. CXX], и върху епитрахил от Рилския манастир, носещ ктиторски надпис от 1550 г. на рашкия митрополит [**Миятев, К.** 1922–1925, с. 342–351, обр. 226; p. 37–38, pl. LXXXIV].

Преплетени букви „С“ и свастика, комбинирани с монограми на Палеологовата и Асеновата династия, се откриват в надгробната пласаница (епитафия) на молдовската владетелка Мария от Мангуп¹², датирана в 1476 г. [**Millet, G.** 1947, p. 79, pl. CLXII; **Paunesku, A.** 2004, pp. 59–60]. Двата знака са извезани върху епитрахил, днес в Атина [**Millet, G.** 1947, pl. L–LI], което вероятно се явява тяхна поствизантийска употреба [**Ousterhout, R.** 2009, pp. 162–163].

Свастика и преплетени букви „С“ се срещат и в шевица от некропола, северозападно от Трапезица във Велико Търново, проучен от Н. Ангелов (обр. 6.б) [**Ангелов, Н.** 1962, обр. 8; **Чокоев, И.** 2008, с. 164–166, ил. III]. Преплетени букви „С“ се наблюдават в шевица от гроб (№ 17) в храм в местността Френк Хисар във Велико Търново (обр. 6.с) [**Чокоев, И.** 2022, ил. 11–12]. Свастика и друг орнамент, в известна степен подобен на преплетени букви „С“ от тук разглежданата везба от гроб № 538, се редуват в шевица от гроб № 39, открит в северната галерия на същата църква „Св. Четиридесет мъченици“ (обр. 6.д) [**Инкова, В.** 1979, обр. 42, 45].

1964, pp. 249–278; **Mango, C., Hawkins, E.** 1964, pp. 299–318; **Mango, C., Hawkins, E.** 1968, pp. 177–185; **Ousterhout, R.** 2009, fig. 10].

¹¹ На епитрахила са извезани два портрета с надписи на кирилица около тях, като според изследователите това може да са или молдовският владетел Стефан Велики (1457 – 1504) и неговият син Александър, или Стефан II (1433 – 1435 и 1436 – 1447) и синът му Александър [**Gorovei, Șt. S., Székely, M. M.** 2004, p. 108].

¹² Мария Асенина Палеологина от Мангуп е втора съпруга на Йоан-Стефан Велики (1457 – 1504), един от най-забележителните молдовски владетели [за нея вж. **Божилков, И.** 1985, с. 416–418].

На преплетените ъгловати букви „С“, на свастиката, както и на двойния хикс и шестлистната розета, вписана в кръг, според Г. Викън може да се погледне като на производни от един-единствен есхатологичен образ, базиран на Видението на Езекил и Апокалипсиса на св. Йоан. Знакът „преплетени С“ може да се разглежда като съчетаващ повсеместно срещаните алфа и омега. Шестлистната розета в кръг представя колелата, поддържащи тетраморфите (серафими и херувими), свастиката е абстрактен образ на въртящите се крилати колела под трона на Всевишния, а знакът „двоен хикс“ е силно стилизираното показване на самите тетраморфи. Серафимите и херувимите са символи на властта и същевременно знаци на Божествената закрила, а това обяснява защо императорската Палеологова фамилия ги съчетава със собствения си монограм. R. Ousterhout разширява това тълкуване, като стига до извода, че през последните столетия на империята византийците използват набор от знаци, за да демонстрират власт и изобщо социално положение, но привличат и монограми за фамилна и индивидуална идентичност [Vikan, G. 1981, p. 326; Ousterhout, R. 2009, pp. 153–170; Ousterhout, R. 2013, pp. 92–97]¹³. В случая с везбата от гроб № 538 преплетените букви С и свастиката са елементи от украсата на шевицата, но на тях може да се погледне и като на знаци на Божествената закрила. А дали в този случай те не са и символи на власт, след като е известен високият социален статус на погребаните около църквата „Св. Четиридесет мъченици“?

В някои участъци от скелета – горната половина на гръдния кош и при костите на китката – се установи, че под останките на разгледаната шевица са съхранени и дребни фрагменти неметализиран текстил. Оцеляването им се дължи на пропиването с метални соли, получени при корозионните процеси, засегнали сърмените нишки и копчетата. В хода на проучването бяха идентифицирани две копринени тъкани, като едната, лежаща под везбата, е **кепърна дамаска** (обр. 7.).

Тъканите в сплитка кепър притежават *„на лицевата и опаковата си страна наклонени линии, наречени кепърни диагонали. Тези диагонали се получават от диагоналното разположение на преплитащите точки¹⁴, т.е. всяка следваща основна нишка преплита с всеки следващ вътък“*. При основния

¹³ Темата за серафими, херувими, тетраморфи е детайлно изяснена вж.: [Алма-лех, М. 2013].

¹⁴ Преплитаща точка е мястото на прекръстосване на една основна с една вътъчна нишка. В зависимост от това дали при преплитането основна нишка лежи върху вътъчна, или вътъчна върху основна се различават *основна преплитаща точка* и *вътъчна преплитаща точка*. Преплитането на основните и вътъчните нишки в тъканта се нанася върху мрежна хартия. Основната преплитаща точка се изобразява върху мрежната хартия чрез запълване на квадратчето с боя (в случая е черно), а вътъчната преплитаща точка – чрез незапълнено квадратче. При мрежната хартия надлъжните междудлинии означават основни нишки, а напречните – вътъчни нишки. Означените

кепър основата плава над няколко вътъка, а при вътъчния кепър – обратното, вътъкът плава над няколко основни нишки [Тилева, Ц., Ганева Л. 1973, с. 12–14]. Кепърната дамаска е орнаментирана тъкан, при която рисунката се постига чрез смяна на вида на сплитката – от основен на вътъчен кепър (*обр. 7.d*). Това създава контрастна текстура на тъканта и орнаментите ясно се разграничават. От техническа гледна точка дамската е орнаментирана двулицева тъкан с една основа и един вътък, при която десенът се формира чрез обръщане на сплитащата система. При това се образуват зони, в които преобладават основните нишки, и други – с преобладаващи вътъчни нишки. Така, ако орнаментът е изпълнен с преобладаващо основни нишки, то във фона преобладават вътъчните нишки [Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, pp. 124–126; Monnas, L. 2009, 295, pp. 299–300].

Основният кепър на кепърната дамаска от гроб № 538 е четирисплитъчен 3.1 (3/1). Диагоналът на кепъра е S. Цветът е тъмочервен със син оттенък. Основата е с дебелина 0,08 мм, но се разстила до 0,10–0,12 мм. Нейният сук е слаб в посока Z, а гъстотата ѝ – 85 н./см. Вътъкът е без сук, с дебелина, по-точно разстилане – 0,15 – 0,17 мм. Гъстотата на тъкане е 40 н./см. Съотношението между гъстотата на основните нишки към тази на вътъчните е около 2, т.е. в случая тъкането е небалансирано.

Смята се, че кепърната дамаска е възникнала в източните провинции на Римската империя, и по-точно в Сирия, откъдето идва и нейното название „дамаска“ (от град Дамаск). Оттам освен в границите на цялата империя уетой прониква и на Изток [Wild J. P. 2008, p. 51–52]. В Китай дамската търпи голямо развитие и в техническо отношение, и като дизайн и през Средновековието отново намира широк прием в Европа [Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, pp. 98–100].

Фрагменти от кепърна дамаска са открити сред текстилните материали от гробовете в дворцовата църква на Царевец. Техническите данни и десенът на тъканта подсказват за нейния източен произход, вероятно китайски. Датирана е в последните десетилетия на XIII и първите на XIV в. [Чокоев, И. 2021, с. 175–188].

Текстилен фрагмент запазва пришиването на ленената основа на везбата (шевицата) към кепърната дамаска (*обр. 8.*). Последната е подгъната, обвива ръба на ленената тъкан и всички натрупани пластове са пришити с верижен бод (*обр. 8.a*). На опаковата страна се наблюдават машинните бодове на верижния бод (*обр. 8.b*) [Кираджиева, Л. 1962, с. 24–25]. Самата шевица по ръба е завършвала също с верижен бод, но с метализирана позлатена нишка. По този начин пришиването на тъканите с този бод трябва да е възприемано като част от везбата. За пришиването е използван копринен конец със златист цвят. Не-

основни нишки се броят от ляво на дясно, а вътъчните – от долу на горе [Тилева, Ц., Ганева Л. 1973, с. 3–15].

говата дебелина е 0,20 мм, но той се разстила и до 0,45 – 0,50 мм. Конецът е получен от две нишки, усукани помежду си в посока Z.

Под някои фрагменти от кепърната дамаска се откриха малки късчета от копринен **атлаз** (обр. 9.). Под атлаз се разбира лъскава тъкан с гладко лице, чийто блясък е резултат от специалната сплитка и подходящо подбран материал. Този ефект се дължи предимно на структурата на сплитката, в която преобладават дълги основни или вътъчни плавания и преплитащите точки не са свързани, както при кепърните сплитки, а са разпределени равномерно в повтора на сплитката. За повтора на един атлаз са необходими най-малко 5 основни и 5 вътъчни нишки [Тилева, Ц., Ганева Л. 1973, с. 15–18].

Атлазът от гроб № 538 е в основен ефект, 5-сплитъчен, отчетен с атлазното число 3 по основа (обр. 9.d) [Тилева, Ц., Ганева Л. 1973, с. 16–17]. Цветът на тъканта днес е златист, но не може да се твърди със сигурност, че за тъкането е използвана небоядисана коприна, т.е. с нейния естествен цвят, тъй като вероятността багрилото да се е обезличило е голяма, още повече, че идентифицираните фрагменти са твърде миниатюрни. Прави впечатление, че и вътъкът, и основата са без сук, освен това са доста фини – дебелината на основата е 0,06 – 0,08 мм, а на вътъка – 0,12 мм, като той се разстила до 0,14 – 0,16 мм. Гъстотата на основата е 84 н./см, а на вътъка – 65 н./см¹⁵, от което следва, че съотношението им е около 1,3 : 1.

През XIII в. коприненият атлаз е внасян в Западна Европа от Изтока. Атлазът, понякога наричан *zetano*, но обикновено *raso*, е тъкан в Северна Италия от XIV в. нататък [King, D., King, M. 1988, pp. 74–75; Monnas, L. 2009, pp. 14–15]. Най-ранните споменавания за атлази в английски документи, носещи везба, както и съхранени екземпляри на Острова са от последната четвърт на XIII век. Констатацията, че в края на XIV в. в Англия стават търсени различни дрехи, скроени от атлази, показва налагането на тези тъкани и в много по-широки обществени кръгове по това време [King, D. 1963, no 30, pp. 19–20; Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, p. 89, 122–123]. Атлазените фрагменти, произлизащи от ями в Лондон, датирани в края на XIV в., са със силен Z сук на основата и вътък без сук. За тях се смята, че вероятно са внос от Италия [Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, p. 89, 122–123].

Основен атлаз е използван за лице на кафтановидна дреха, следи от която бяха открити в гроб от Дръстърския средновековен некропол (№ 215a). Атлазът от Дръстър е с основен ефект, също 5-сплитъчен, отчетен с атлазното число 3 по основа (табл. 1.). Дрехата е покрита с прецизно изработена византийска сърмена везба. Ушиването ѝ може да се отнесе към втората половина на XIV в. [Чокоев, И. 2023, с. 105–112; Чокоев, И. 2015, с. 620–639]. Тъканта, използвана за везаната дреха с монограми на Иван-Александър – „цар на българите

¹⁵ Данните за гъстотата все пак са под въпрос, тъй като изследваните фрагменти са много малки.

и *гърците*“, фрагменти от която са намерени в гроб до църквата „Св. Никола“ в Станичене, намиращо се в близост до град Пирот в Сърбия, също е основен 5-сплитъчен атлаз, като нейните параметри са близки до тези на тъканта от Дръстър. Одеждата от Станичене е ушита най-късно до средата на XIV в., но ако е била преправяна, е възможно, да е изготвена между 1332 г., от което време се приема, че цар Иван-Александър включва в титулатурата си етнонима „и *гърците*“ [Бакалов, Г. 1985, с. 168–176], и средата на XIV век. Оказва се, че във Византийския свят във възможно най-представителното везано облекло, както светско, така и литургично, най-късно през втората четвърт на XIV в. се налага гладкият лъскав атлаз [Чокоев, И. 2015, с. 620–639].

Атлазите от Станичене и Дръстър се различават по технически данни от лондонските екземпляри, които са със силен Z сук на основата и вътък без сук (*табл. 1.*). Нишките и на основата и на вътъка на тъканта от Станичене са със Z сук, а от Дръстър основата е със Z сук, а вътъкът с много слаб също Z сук. Гъстотата на основата на последните две тъкани е доста голяма, поради което отношението на гъстотите на основа и на вътък са 2,4, срещу 1,5 до 2 за лондонските атлази. В инвентарен опис от 1387 г. се споменава, че стая на френския крал Шарл VI (1380 – 1422) е обзаведена с тивански пурпурночервен атлаз (*de satin vermeil d'estive*) [Douët-d'Arcq, L. C. 1874, p. 176; Jacoby, D. 1991–1992, p. 483, n. 175]. Възможно е за одеждите от Дръстър и Станичене да е използван атлаз, изтъкан в Тива [Чокоев И. 2015, с. 631–632]. За разлика от всички гореизброени атлази, нишките и на основата и на вътъка на тъканта от гроб № 538 от некропола на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново са без сук, а отношението на гъстотите на основа и на вътък е ниско – 1,3, срещу 1,5 – 2 за тъканите от Лондон и около 2,4 за тези от Станичене и Дръстър. Липсата на сук подсказва евентуален източен произход (Китай?) на разглежданата тъкан от гроб № 538 [Иерусалимская, А. 1967, с. 60; Фехнер, М. 1982, с. 65–66, Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, p. 85].

Както бе посочено, под сърмената шевица лежи кепърната дамаска, а под нея – атлазът. Това разположение на тъканите показва, че тъмночервената кепърна дамаска е вложена като лице в дрехата, а подплатата ѝ е атлазена. От друга страна, посочените данни от Балканите, а и писмени свидетелства от Англия, освен тамошните археологически находки, показват влагането на атлаза като лицева тъкан или частична украса на облеклото, разбира се, по-представителното [Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, pp. 122–123]. Изследването на текстилните материали, открити в женски гроб (№ 93 от 1991 г.), предполагаемо датиран в края на XIII в., от некропол от времето на Златната орда – „Маячный бугор I“ край селището Красный яр, Астраханска област в Русия, установява, че в кафтан с лице от лампас с позлатена нишка, кепърна дамаска е вложена като подплата във виждащата се част на вратната извивка, в илици, и връзки. Същата дамаска е използвана като украса и в други

текстилни изделия от гроба [Орфинская, О., Лантратова О. 2011, с. 20–41]. Подобна употреба е регистрирана и за тъканите в сплитка кепърна дамаска, идентифицирани сред различните части на облеклото от женски гроб (№ 51 от 1995 г.), датиран в края на XIII и първите десетилетия на XIV в., разкрит в некропол също от времето на Златната орда – „Маячный бугор“ край Красный яр [Лантратова О. и кол. 2002, с. 50–138]. Освен това съхранените текстилни фрагменти от неметализираните тъкани – кепърна дамаска и атлаз от гроб № 538 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, са малко и са дребни и единствено в съседство със сърмената шевица, благодарение на която се съхраняват. Всички изброени съображения предполагат и друга възможност за реконструкция на дрехата от гроб № 538: атлазът да е използван за нейно лице, а кепърната дамаска да е вложена само като украса най-вече по ръбовете на дрехата. Самата кепърна дамаска трябва отчасти да е била покрита с тясната сърмена шевица.

При разкриването на текстилните останки, вдигнати заедно със земната маса и костите от горната половина на гръдния кош, китките и предмишниците, бяха намерени и сферични копчета, свързани с тъканите (*обр. 3.а*). Несъмнено те произлизат от установената дреха. Разположението на сърмената шевица и копчетата показват, че от вратния отвор надолу дрехата е със сравнително малък централен разрез – ок. 150–200 мм. Той е затварян с шест копчета, групирани горе и долу по три: три – открити до гръбначните прешлени, вдясно, и други три – вляво, на 7–8 см от гръбначния стълб. Текстилните следи и диспозицията на копчетата показват, че горните три са разкопчани. Трите копчета от долната група са с дължина ок. 10 мм и диаметър на кухата сфера под 7 мм. Изработени са от тънка пластина от медна сплав и са покрити с калай, т.е. имитират сребърни копчета. Същото като тях е едно от горната група копчета, а останалите две са по големи – дължина 12 мм и диаметър на сферата 8 мм. По-малките са закрепвани към дрехата посредством шнур, преминаващ през халките им¹⁶ (*обр. 10.а*), докато поне едното от по-големите е пришито към одеждата с ленен конец (*обр. 10.б*). Вероятно оригиналните по-малки копчета са изагубени и впоследствие са заменени с по-големи, но вече просто зашита. Текстилните следи показват, че сърмена шевица е зашита и по двата ръба на разреза с шестте копчета (*обр. 1.*). Надолу шевицата достига кръста, но дали в този участък тя е двойна или единична, не може да се установи. Сърмената шевица е украсявала и края на ръкавите – следи от нея са локализирани върху костите от китката и предмишниците¹⁷. Ръкавите са с разрез в долната част,

¹⁶ Халките на копчетата се вмъкват в малки, предварително направени отвори в дрехата. През халките се промушва шнур. Той образува клуп около тях и се зашива. За този начин на закрепване на копчетата към дрехата през Средновековието вж. [Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, p. 172; Чокоев, И. 2023, с. 102, 114].

¹⁷ Отдясно следите са с дължина около 85 мм, а отляво – около 80 мм.

затварян при китката с по три по-големи копчета, пришити с ленен конец. Общият брой на копчетата от тази дреха е 12.

За одеждата може да се обобщи, че следите от сърмената шевица и разположението на копчетата показват, че тя е била с дълъг ръкав, но не е възможно да се уточни докъде са достигали нейните поли. Ушита е от скъпи и ефектни копринени платове – лъскав атлаз с пясъчно-златист цвят, който може и да е бил боядисан, и орнаментирана тъмноредвена кепърна дамаска. Едната възможност за тяхното включване в дрехата е за лице да е използвана кепърната дамаска, а за подплата – атлазът. Другата вероятност е атлазът да е лицевата тъкан, а с кепърната дамаска да са украсени ръбовете на дрехата. Одеждата е била с централен разрез на гърдите, който е около 150–200 мм. Ръбовете на ръкавите, вратната извивка и отвора на гърдите са били обшити със сърмена шевица, продължаваща до кръста. Разреза на гърдите е затварян с две групи от по 3 копчета, за чието първоначално закрепване е използван текстилен шнур. Ръкавите са били с разреза, затваряни с по 3 пришити копчета при китките.

Освен копчетата от гореописаната дреха, в гроб № 538 са открити и още няколко десетки метални **копчета** (*обр. 10.с*) – кухи, сферични, част от тях леко сплеснати, в четири приблизително линейно разположени групи: една, 11 броя, – на около 3 – 8 см от гръбначния стълб, отдясно; друга, 9 броя, – между нея и костите на десен горен крайник и по една група – край лакътните кости, до десните – 6 броя и до левите – 9 броя¹⁸ (*обр. 1.*). Тези копчета са отдалечени от везаните ивици и върху металната им повърхност няма никакви следи от тъкани. Посочените особености, както и установеното за дрехата с шевицата, показват, че въпросните копчета произхождат от друга дреха. Иначе те са идентични и по вложени материали, и по изработка на част от копчетата, произлизащи от дрехата с шевица, по точно – на по-големите (дължина около 12–13 мм и диаметър на сферата – около 8 мм, при сплеснатите 7,5 × 8 мм), които се оказаха вторично пришити към нея. Въпреки че никакви текстилни следи не са останали от дрехата с десетките копчета, все пак по тяхното разположение поне частично може да се съди за нейната кройка. Тя е с дълги ръкави, разрязана отпред, и с два успоредни реда копчета. Всеки ред се състои от по 11 (?) копчета, позиционирани на дължина от около 200 мм. Разстоянието между редовете е около 110 мм. В долната си половина ръкавите са с вертикален разрез, където са разположени по 6 до 9 (?) копчета.

Според текстилната класификация за облеклото, дрехата със сърмена шевица, в която са вложени атлаз и кепърна дамаска, може да бъде идентифицирана като горна, а дрехата, от която са останали десетките копчета, но без текстилни следи по тях, – като връхна¹⁹.

¹⁸ Част от копчетата не са цели, а са фрагментирани и броят им е уточняван по запазените халкички. Твърде е възможно, поради напредналата корозия част от копчетата да са били много разтрошени, което прави установената бройка приблизителна.

¹⁹ За класификацията на дрехите вж. **Чокоев, И.** 2006, с. 77 – 80.

Относно **датировката** на текстилните материали от гроб № 538 може да се систематизират някои изяснени, поне в известна степен, въпроси за шевиците към които спада и тук разгледаната, както и за тъканите, вложени в дрехата. Вероятно атлазът става популярен като лицева тъкан на представителните дрехи във византийския свят от втората четвърт на XII в. нататък. Одеждата с атлазено лице, извезано с монограми на цар Иван-Александър (1331 – 1371), открита в гроб до църквата „Св. Никола“ край Станичене, е ушита през 30-те–40-те години на XIV в. Също атлазената дреха с хастар от тъмночервена кепърна коприна, богато извезана със сърмена и копринена нишка, открита в средновековния некропол на църква № 2 в Силистра, се отнася към втората половина на XIV в.

Шевиците, идентични по изработка на тази от гроб № 538, в които посредством сърмена и копринена нишка в техниката на везане „през тъканта“ се изграждат орнамент и фон, плътно изпълващи бродираната тъкан, се отнасят най-общо към годините на Второто българско царство. Мненията на изследователите за датировката на гроб № 39 от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, от който произхожда шевицата (*обр. 6.d*), спомената по-горе, се разминават. Гробът е открит в най-източната част на северната галерия в началото на 70-те години на XX в. Проучвателят Вълчо Вълков уточнява, че гробът е изкопан след изграждането на северния портик, прибавен към църквата не по-рано от края на XIII и началото на XIV в. В гроба е открит масивен златен пръстен печат с надпис „†Калоянов пръстен“. Неговите палеографски и правописно-езикови черти според откривателя не са типични за началото на XIII в., а някои тенденции са присъщи повече за XIV, отколкото за XIII в. Всичко това води В. Вълков до извода, че пръстенът и гробът не са на цар Калоян (†1207), а на неизвестен досега в нашата история търновски болярин със същото име [Вълков, В. 1974а, с. 37–54]. Още с откриването на пръстена започва спор относно личността на погребания [Вълков, В. 1974б, с. 86–91; Dujcev, I. 1975, pp. 73–83]. Като взема предвид възможностите на техническите анализи и тяхното успешно прилагане при разрешаване на археологически проблеми, Веселина Инкова извършва допълнително изследване на материалите от въпросния гроб. Тя обобщава получените данни и стига до извода, че в гроба вероятно е погребан българският цар Калоян (1197 – 1207) [Инкова, В. 1979]²⁰. През последните десетилетия мнението на В. Вълков е подкрепено и от други изследователи [Сотиров, И. 1992, с. 341–365; Атанасов, Г. 1999, с. 140–146; Йорданов, И. 2001, с. 140; Тотев, К. 2010, с. 113–115].

Тук възниква и проблемът за датирането на везбените техники, които са: „чрез полагане на нишката и пришиване“ и другата – „през тъканта“. „Чрез

²⁰ Обобщено за различните мнения относно личността на погребания в Гроб № 39 – цар Калоян или неизвестен досега търновски болярин със същото име в: [Божилков, И. 1985, с. 56–57; Овчаров, Д. 1992, с. 101–119].

пришиване“ означава, че метализираната нишка не преминава през носещата (везаната) тъкан, а се поставя върху нея и се пришива (закрепва) посредством друг конец. При техниката „*през тъканта*“ метализираната нишка преминава през текстилната основа, изпълнявайки бодове както от лицевата, така и от опаковата ѝ страна [Инкова, В., Драганова К. 1978, с. 33].

Техниката на везане „*през тъканта*“ е разпространена през XI – XII в. в Киевска Рус, но и във всички северноевропейски страни [Dreger, M. 1904, p. 199; Новицка, М. 1965, с. 37–38; Новицка, М. 1970, с. 97]. За М. Новицка тази общност на употреба на техниката „*през тъканта*“ в староруските земи и северните страни е напълно логична предвид тесните връзки на руските княжества със Скандинавия и Германия точно по женска линия. Известно е, че жените от княжеските фамилии организират ателиета за везане [Новицка, М. 1965, с. 26–27; Новицкая, М. 1972, с. 43, 49]. В съветската научна литература, засягаща тези проблеми, авторите стигат до извода, че техниката „*през тъканта*“ се заменя от техниката „*чрез пришиване*“, вкл. и във Византия, в края на XII в. – началото на XIII в. [Фехнер, М. 1976, с. 224]. Това заключение е прието и от В. Инкова, като посочената промяна е важен аргумент за датиране на шевицата от гроб № 39, открит край църквата „Св. Четиридесет мъченици“, в XI–XII в. „или най-късно началото на XIII в.“ (обр. 6.d) [Инкова, В. 1979, с. 48–49].

Малкото, частично съхранени византийски творби, везани с метализирана нишка, от XII в. са изпълнени в техниката „*чрез пришиване*“. Тя се наблюдава при една византийска църковна везба от Музея на Прага [Théoharis, M. 1963, pp. 106–110, 376], както и при архиерейските литургични одежди, открити и в двете камери на гроб от средновековната църква „Св. Йоан Продром“ в Кърджали [Чокоев, И. 2013, с. 171].

Оказва се, че везането със сърмена нишка „*чрез пришиване*“ всъщност е много по-стара техника. Откриваме я детайлно описана в екфразиса²¹ от 563 г. на Павел Силенциарий за църквата „Св. София“ в Константинопол. Авторът обяснява, че на олтарната покривка е изтъкан и образът на Христос, след което неговата дреха, е украсена със сърмена везба. Отначало е представено получаването на т.нар. „предена“ метализирана нишка: „*златен лист* (лента – б.а. И.Ч.) *увит е около нишка*“, след което е изложен методът на везане „*чрез пришиване*“: „*положена е* (метализираната нишка – б.а. И.Ч.) *върху прекрасната тъкан и здраво е свързана с копринен конец чрез остри игли*“ [Mango, C. 2009, p. 89; Schilb, H. 2009, p. 153].

Подобна по изработка на шевицата от гроб № 538 е открита в средновековен некропол край с. Крепча, Търговищко. Тя е отнесена към XIV в. [Чокоев, И. 2010, с. 575–580]. Гроб № 17 от храма, разкрит в местността „Френк хисар“ във Велико Търново, от който произлиза също тясна шевица и отново

²¹ *Екфразис* е писмено описание на материално произведение на изкуството.

с орнамент от две сплетени букви „С“ (**обр. 6с**), е локализиран в очертанията на екзонартекса, изграден към църквата след нейното възстановяване през втората четвърт на XIV в. За изкопаването на гробната яма е отстранена част от подовата настилка [Вачев, Х., Петракиев, И. 2015, с. 656; Вачев, Х., Петракиев, И. 2016, с. 425–426; Чокоев, И. 2022, с. 123–125].

Изглежда тези шевици, използвани за украса на облеклото, остават популярни и до по-късно, тъй като подобна находка от некропола на Църква № 2 в Силистра – гроб № 148, е с доста късна датировка – XVI в. [Чокоев, И. 2023, с. 75–80]. Необходимо е да се упомене, че разположението на останките от шевица върху скелетите от силистренския гроб № 148 и тук разглеждания гроб № 538 съвпадат. А това подсказва близост в кройката на дрехите от двата гроба. Все пак се наблюдава разлика в затварянето на вертикалния разрез, започващ от вратната извивка. В търновската дреха това е постигано посредством копчета, а в силистренската – вероятно чрез шнур, от който е останала висулка от медна сплав.

Тъканите и везбата отнасят дрехата от гроб № 538, открит в некропола на юг от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, най-рано към втората половина на XIV в. От друга страна, като се вземат предвид данните от посочения силистренски гроб (№ 148), не може да се изключи и XV в. Разбира се, изясняването на хронологическия проблем може да предостави археологическата ситуация.

Таблица 1. Данни за копирени тъкани в сплитка 5-сплитъчен основен атлас от разкопки в Лондон, некропола на църква № 2 в Дръстър, църква „Св. Никола“ край с. Станичене, Сърбия, и църква „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново

Място на откриване	Основа		Вътък		Отношение: гъстота на основата/ гъстота на вътъка	Производствен произход	Датировка (век)
	гъстота н./см	сук	гъстота н./см	сук			
Лондон ³⁴⁵ *	60	Z	28–30	без	2	Италия?	XIV
Лондон ³⁴⁶ *	58–60	Z	40–42	без	1,45	Италия?	XIV
Лондон ³⁴⁷ *	54	Z	30	без	1,8	Италия?	XIV
Лондон ³⁴⁸ *	48	Z	30	без	1,6	Италия?	XIV
гроб № 215а** Дръстър	110	Z	45	Z слаб	2,45	Тива?	XIV (втора половина)
гроб № 15*** Станичене	96	Z	40	Z	2,4	Тива?	XIV (втора четвърт)

гроб № 538**** В. Търново	84	без	65	без	1,3	източен?	XIV – XV?
---------------------------------	----	-----	----	-----	-----	----------	--------------

* [Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004, p. 89, 122–123]. Посочен е номерът на тъканта в каталога. Текстилт е от ями, датирани в края на XIV в.]

** [Чокоев, И. 2015, с. 627, 631–632].

*** [Нитић, А., Темерински, Ж. 2000–2001, с. 12, и корекции на И.Ч., тъй като в публикацията на А. Н. Ж. Т. вътък и основа са разменени [Чокоев, И. 2015, с. 628–629].

**** Данните за гъстотата са под въпрос, тъй като изследваните фрагменти са много малки.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Извори/ Sources

Douët-d'Arcq, L. C. 1874 – Nouveau recueil de comptes de l'argenterie des rois de France. Edited by Louis Claude Douët-d'Arcq. Paris: Publié pour la Société de l'Histoire de France, 1874.

Mango, C. 2009 – Cyril Mango. The Art of the Byzantine Empire 312 – 1453. Sources and Documents. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2009.

Публикации / Publications

Алмалех, М. 2013 – Мони Алмалех. Архангелите в Библията. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013. [Moni Almaleh. Arhangelite v Bibliyata. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2013].

Ангелов, Н. 1962 – Никола Ангелов. Средновековен некропол в Търново. – *Известия на Окръжен музей – Търново*, 1962, 1, 23–34. [Nikola Angelov. Srednovekovnen nekropol v Tarnovo. – *Izvestia na Okrazhen muzey – Tarnovo*, 1962, 1, 23–34].

Атанасов, Г. 1999 – Георги Атанасов. Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен: ЕА-Плевен, 1999. [Georgi Atanasov. Insigniite na srednovekovnite balgarski vladeteli. Pleven: EA-Pleven, 1999].

Бакалов, Г. 1985 – Георги Бакалов. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). София: Наука и изкуство, 1985. [Georgi Bakalov. Srednovekovniyat balgarski vladetel (Titulatura i insignii). Sofia; Nauka i izkustvo, 1985].

Божилов, И. 1985 – Иван Божилов. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985. [Ivan Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi (1186 – 1460). Genealogia i prosopografia. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1985.]

Божилов, И. 2008 – Иван Божилов. Византийският свят. София: Анупис, 2008. [Ivan Bozhilov. Vizantiyskiyat svyat. Sofia: Anubis, 2008].

Вачев, Х., Петракиев, И. 2015 – Хитко Вачев, Илиян Петракиев. Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френк хисар“ в столичния Търновград. – *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* София, 2015, 653–656. [Hitko Vachev, Iliyan Petrakiev. Spasitelni arheologicheski prouchvania

na obekt "Srednovekovna tsarkva" v kvartal "Frenk hisar" v stolichnia Tarnovgrad. – *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia, 2015, 653–656].

Вачев, Х., Петракиев, И. 2016 – Хитко Вачев, Илиян Петракиев. За манастирите посветени на св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (предварително съобщение). – Във: *Великите Асеновци*. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. Пламен Павлов, Николай Кънев, Николай Хрисимов (съст.). Велико Търново: Абагар, 2016, 421–427. [Hitko Vachev, Iliyan Petrakiev. Za manastirite, posveteni na sv. Bogoroditsa v Tarnovgrad i tyahnata lokalizatsiya (predvaritelno saobshtenie). – Vav: *Velikite Asenevtsi*. Sbornik s dokladi ot konferentsia, posvetena na 830 godini ot vastanieto na petar I Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Balgaria i 780 godini ot legitimното vazobnovyavane na Balgarskata patriarshia. Plamen Pavlov, Nikolay Kanev, Nikolay Hrisimov (sast.). Veliko Tarnovo: Abagar, 2016, 421–427].

Велев, И. 2003 – Илија Велев. Лесновскиот манастир – значаен духовен центар во северниот дел на Македонија. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 2003, 93, 113–120. [Iliya Velev. Lesnovskiot manastir – znachaen duhoven tsentar vo severniot del na Makedonia. – *Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“*, Tsentar za slavyano-vizantiyski prouchvania "Ivan Duychev", 2003, 93, 113–120].

Вълов, В. 1974а – Въло Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – *Археология*, 1974, XVI/2, 37–54. [Valo Valov. Novite razkopki na tsarkvata "Sv. Chetirideset machenitsi" vav Veliko Tarnovo (predvaritelno saobshtenie). – *Arheologia*, 1974, XVI/2, 37–54].

Вълов, В. 1974б – Въло Вълов. "Калояновият" пръстен или надписът на Иван Асен II. – *Исторически преглед*, 1974, XXX/3, 86–91. [Valo Valov. "Kaloyanoviyat" prasten ili nadpisat na Ivan Asen II. – *Istoricheski pregled*, 1974, XXX/3, 86–91].

Дочев, К., Робов, М. 2003 – Константин Дочев, Мирко Робов. Проучвания в южното крило на манастира „Великата лавра“ във Велико Търново през 2002 г. – *Археологически открития и разкопки през 2002 г.* София, 2003, 113. [Konstantin Dochev, Mirko Robov. Prouchvania v yuzhnoto krilo na manastira "Velikata lavra" vav Veliko Tarnovo prez 2002 g. – *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2002 g.* Sofia, 2003, 113].

Иерусалимская, А. 1967 – Анна Иерусалимская. О северокавказком „шелковом пути“ в раннем Средновековье. – *Советская археология*, 1967, XI/2, 55–78. [Anna Ierusalimskaya. O severokavkazkom "shelkovom puti" v rannem Srednovekove. – *Sovetskaya arheologiya*, 1967, XI/2, 55–78].

Инкова, В. 1979 – Веселина Инкова. Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979. [Veselina Inkova. Kaloyanovoto pogrebenie. Tehniko-laboratorni izsledvania. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1979].

Инкова, В., Драганова К. 1978 – Веселина Инкова, Кунка Драганова. Методи за идентифициране на археологически тъкани. – *Музеи и паметници на културата*, 1978, XVIII/4, 26–4. [Veselina Inkova, Kunka Draganova. Metodi za identifiktsirane na arheologicheski tekstil. – *Muzei i pametnitsi na kulturata*, 1978, XVIII/4, 26–34].

Йорданов, И. 2001 – Иван Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София: Агато, 2001. [Ivan Yordanov. Korpus na pechatite na srednovekovna Balgaria. Sofia: Agato, 2001].

Кираджиева, Л. 1962 – Люба Кираджиева. Бяла и цветна бродерия. София: Наука и изкуство, 1962. [Lyuba Kiradzhieva. Byala i tzvetna broderia. Sofia: Nauka i izkustvo, 1962].

Лантратова и кол. 2002 – Ольга Б., Лантратова, Валерий П. Голиков, Ольга В. Орфинская, О. Ф. Владимирова, В. Л. Егоров. Исследование уникальных археологических памятников из собрания Государственного Исторического музея – комплексов одежд XIII – XIV вв. Москва: Государственный исторический музей, 2002. [Olga B. Lantratova, Valeriy P. Golikov, Olga V. Orfinskaya, O. F. Vladimirova, V. L. Egorov. Issledovanie, unikalnih arheologicheskikh pamyatnikov iz sobraniya Gosudarsvennogo istoricheskogo muzeya – kompleksov odezhd XIII – XIV vv. Moskva: Gosudarsvenniy istoricheskiy muzey, 2002].

Мамонова, Н, Романова, Г., Харитонов, В. – 1989: Н. Н. Мамонова, Г. П. Романова, В. М. Харитонов. Первичная обработка и определение антропологического материала в полевых условиях. – В: *Методика полевых археологических исследований*. Ленинград: Наука, 1989, 50–83. [N. N. Mamonova, G. P. Romanova, V. M. Haritonov. Pervichnaya obrabotka i opredelenie antropologicheskogo materiala v polevikh usloviyakh. – V: *Metodika polevix arheologicheskix issledovaniy*. Leningrad: Nauka, 1989, 50–83].

Нитић, А., Темерински, Ж. 2000–2001 – Александра Нитић, Желка Темерински. Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* – Београд, 2000–2001, XXXII–XXXIII, 7–26. [Aleksandra Nitich, Zhelka Temerinski. Ostatsi odezhd tsara Ivana Aleksandra iz tsrkve Svetog Nikole kod Stanichenya. – *Saopshtenya Republickog zavoda za zashtitu spomenika culture* – Beograd, 2000–2001, XXXII–XXXIII, 7–26].

Новицкая, М. 1972 – Мария Новицкая. Золотная вышивка Киевской Руси. – *Byzantinoslavica*, 1972, XXXIII/1, 42–50. [Mariya Novitskaya. Zolotnaya vshivka Kievskoy Rusi. – *Byzantinoslavica*, 1972, XXXIII/1, 42–50].

Новицька, М. 1965 – Марія Новіцька. Гаптування в Київській Русі. – *Археологія*, 1965, XVIII, 24–38. [Mariya Novitska. Gaptuvannya v Kiivskiy Rusi. – *Arheologiya*, 1965, XVIII, 24–38].

Новицька, М. 1970 – Марія Новіцька. Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями. – *Археологія*, 1970, XXIV, 88–99. [Mariya Novitska. Davnyoruske gaptuvannya z figurnimi zobrazhennyami. – *Arheologiya*, 1970, XXIV, 88–99].

Овчаров, Д. 1992 – Димитър Овчаров. Човек и добре да живее умира. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“–Наука и изкуство, 1992. [Dimitar Ovcharov. Chovek i dobre da zhivee umira. Sofiya: Voennoizdatelski kompleks “Sv. Georgi Pobedonosets”–Nauka i izkustvo, 1992.]

Орфинская, О., Лантратова О. 2011 – Ольга Орфинская, Ольга Лантратова. Женский костюм золотоордынского времени из погребения могильника Маячный Бугор I (Астраханская обл.). – *Труды Государственного исторического музея*. Москва. 188, 2011, 20–41. [Olga Orfinskaya, Olga Lantratova. Zhenskiy kostyum zolotoordinskogo vremeni iz pogrebeniya mogilnika Mayachniy Bugar I (Astrahanskaya obl.). – *Trudi Gosudarsvennogo istoricheskogo muzeya*, Moskva. 188, 2011, 20–41].

Робов, М. 2003 – Мирко Робов. Новите проучвания на манастира „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново и проблемът за неговата строителна хронология. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 2000–2001, XV–XVI, 142–151. [Mirko Robov. Novite prouchvaniya na manastira “Sv. Chetirideset machenitsi” vav Veliko Tarnovo i problemat za negovata stroitelna hronologia. – *Izvestia na regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, 2000–2001, XV–XVI, 142–151].

Сотиров, И. 1992 – Иван Сотиров. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. – *Годишник на Националния археологически музей*, 1992, 8, 341–365. [Ivan Sotirov. Problemat za Kaloyanovia prasten i negovia pritezhatel. – *Godishnik na Natsionalna arheologicheski muzey*, 1992, 8, 341–365].

Тилева, Ц., Ганева Л. 1973 – Цветана Тилева, Любница Ганева. Строеж и анализ на тъканите. София: Техника, 1973. [Tsvetana Tileva, Lyubitsa Ganeva. Stroezh i analiz na takanite. Sofia: Tehnika, 1973].

Тотев, К. 2010 – Константин Тотев. Златни пръстени печати от времето на Второто българско царство 1185 – 1396. Велико Търново: Фабер, 2010. [Konstantin Totev. Zlatni prasteni pechati ot vremeto na Vtoroto balgarsko tsarstvo 1185 – 1396. Veliko Tarnovo, Faber, 2010].

Фехнер, М. 1976 – Мария Фехнер. Золотное шитье Владимиро-Суздальской Руси. – В: *Средневековая Русь*. Москва: Наука, 1976, 222–225. [Mariya Fehner. Zolotnoe shitye Vladimiro-Suzdalskoy Rusi. – V: *Srednevekovaya Rus*. Moskva: Nauka. 1976, 222–225].

Фехнер, М. 1982 – Мария Фехнер. Шелковые ткани в Средневековой Восточной Европы. – *Советская археология*, 1982, XXVI/2, 57–70. [Mariya Fehner. Shelkovyie tkani v Srednebekovoy Vostochnoy Evrope. – *Sovetskaya arheologiya*, XXVI/2, 1982, 57–70.

Чокоев, И. 2006 – Иван Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. Велико Търново: Фабер, 2006. [Ivan Chokoev. Tekstil ot srednekovni arheologicheski obekti v Balgaria. Postizhenia i problemi na prouchvaniyata. Veliko Tarnovo: Faber, 2006].

Чокоев, И. 2008 – Иван Чокоев. Представителен текстил от столичния Търнов – данни за графични реконструкции. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 2008, XXIII, 157–168. [Ivan Chokoev. Predstavitelan tekstil ot stolichnia Tarnov – dannii za grafichni rekonstruktsii. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, 2008, XXIII, 157–168].

Чокоев, И. 2010 – Иван Чокоев. Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – Във: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*, 1. Борис Борисов (ред.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, 575–580. [Ivan Chokoev. Tekstil ot srednekovnen nekropol kray s. Kreпча – 35 godini sled razkopkite. – Vav: *Velikotarnovskiyat universitet i balgarskata arheologia*, 1. Boris Borisov (red.). Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2010, 575–580].

Чокоев, И. 2013 – Иван Чокоев. Архиерейски литургични одежди от средновизантийския период. Идентификация на археологически текстил от Кърджали. Велико Търново: Фабер, 2013. [Ivan Chokoev. Arhiereyski liturgichni odezhdi ot srednovizantiyskia period. Identifikatsia na arheologicheski tekstil ot Kardzhali. Veliko Tarnovo: Faber, 2013].

Чокоев, И. 2015 – Иван Чокоев. Атлазът – тъканта, използвана за представителни одежди през XIV век. – В: *Търновска книжовна школа*. 10 (X международен симпозиум, Велико Търново, 17–19 октомври 2013 г. Търновската държава на духа.). Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, 620–639. [Ivan Chokoev. *Atlazat – takanta, izpolzvana za predstavitelni odezhdı prez XIV vek.* – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. 10 (X mezhdunaroden simpozium, Veliko Tarnovo, 17–19 oktomvri 2013 g. Tarnovskata darzhava na duha). Veliko Tarnovo: UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2015. 620–639].

Чокоев, И. 2021 – Иван Чокоев. Тъканите от дворцовата църква на столичния Търнов (материали от разкопките през 1951 г.). Велико Търново: Фабер, 2021. [Ivan Chokoev. *Takanite ot dvortsovata tsarkva na stolichnia Tarnov (materiali ot razkopkite prez 1951 g.)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2021].

Чокоев, И. 2022 – Иван Чокоев. Текстил от средновековна църква в местността Френк хисар, Велико Търново (гроб № 13 и гроб № 17). – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, 2022, 37, 119–136, 305–311. [Ivan Chokoev. *Tekstil ot srednovekovna tsarkva v mestnostta Frenk hisar, Veliko Tarnovo (grob No 13 i grob No 17)*. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, 2022, 37, 119–136, 305–311].

Чокоев, И. 2023 – Иван Чокоев. Тъкани от средновековен Дръстър (Некропол на Църква № 2). Велико Търново: Фабер, 2023. [Ivan Chokoev. *Takani ot srednovekoven Drastar (Necropol na tsarkva No 2)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2023].

Crowfoot, E., Pritchard, Fr., Staniland, K. 2004 – Elisabet Crowfoot, Frances Pritchard, Kay Staniland. *Textiles and Clothing, c. 1150 – 1450*. London: Boydell press, 2004.

Dreger, M. 1904 – Moriz Dreger. *Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei*. I. Wien, 1904.

Dujcev, I. 1975 – Ivan Dujcev. *La bague-sceau du roi bulgare Kalojan, – Byzantinoslavica*, 1975, XXXVI/1–2, 73–83.

Gorovei, Șt. S., Székely, M. M. 2004 – Ștefan Gorovei, Maria Magdalena Székely. *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*. – In: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*. Simpozion Putna: Sfânta mănăstire Putna, 2004, 81–112.

Jacoby, D. 1991–1992 – David Jacoby. *Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade*. – *Byzantinische Zeitschrift*, 1991–1992, 84–85/2, 452–500.

King, D. 1963 – Donald King. *Opus anglicanum: English Medieval embroidery*. London: Victoria and Albert Museum, Arts Council, 1963.

King, D., King, M. 1988 – Donald King, Monique King. *Silk weaves of Lucca in 1376*. – In: *Opera textilia variorum Temporum*. Edited by Inger Estham, Margareta Nockert. The Museum of National Antiquities. Stockholm Studies, 1988, 8, 67–76.

Macridy, T. 1964 – Theodore Macridy. *The monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*. – *Dumbarton Oaks Papers*, 18, 1964, 249–278.

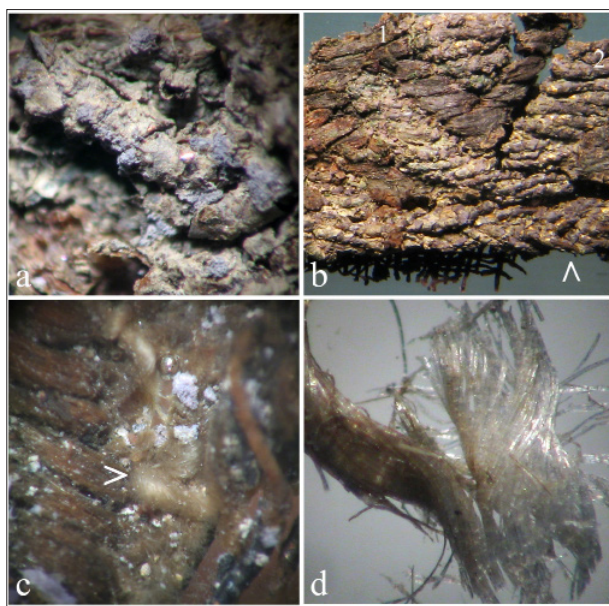
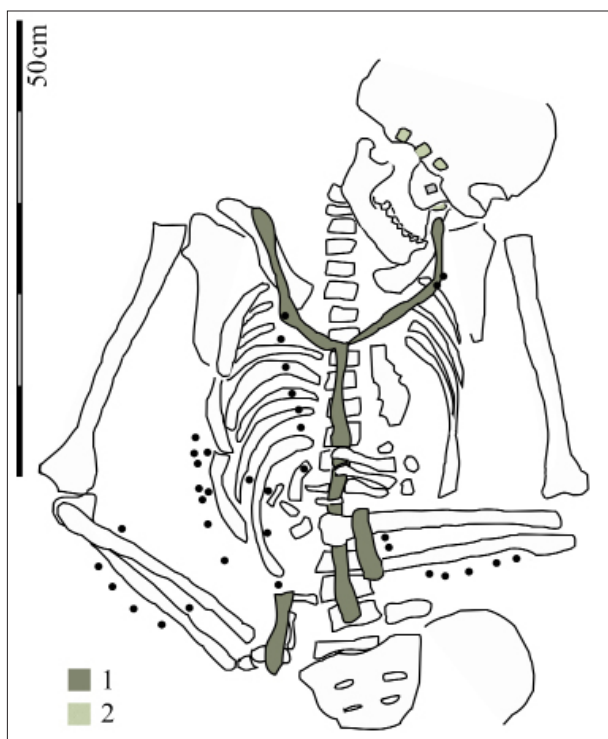
Mango, C., Hawkins, E. 1964 – Cyril Mango, Ernest Hawkins. *Additional notes*. – *Dumbarton Oaks Papers*, 1964, 18, 299–318.

Mango, C., Hawkins, E. 1968 – Cyril Mango, Ernest Hawkins. *Additional finds at Fenari Isa Camii*. – *Dumbarton Oaks Papers*, 1968, 22, 177–185.

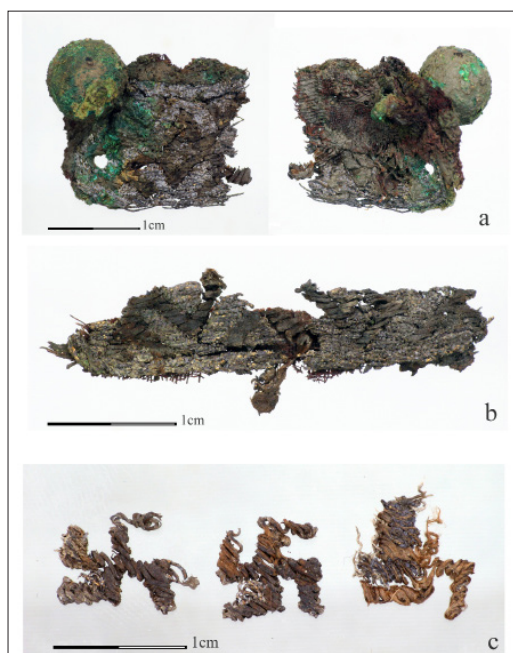
Mexia, A. 2004 – Angeliki Mexia. *Earrings*. – In: *Byzantium: Faith and Power (1261 – 1557)*. Edited by Helen Evans. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2004, 47.

- Millet, G.** 1947 – Gabriel Millet. *Broderies religieuses de style Byzantine*. Paris, 1947.
- Monnas, L.** 2009 – Lisa Monnas. *Merchants, princes and painters: silk fabrics in Italian and Northern paintings 1300 – 1550*. London, New Haven: Yale University Press, 2009.
- Ousterhout, R.** 2009 – Robert Ousterhout. *Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry*. – In: *Byzantine Art: Recent Studies*. Edited by Colum Hourihane. 2009, 153–170.
- Ousterhout, R.** 2013 – Robert Ousterhout. *Emblems of Power in Palaiologan Constantinople*. – In: *The Byzantine Court: Source of Power and Culture*. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium. Edited by Nevra Necipoğlu, Ayla Ödekan, Engin Akyürek. Istanbul, 2013, 92–97.
- Schilb, H.** 2009 – Henry Schilb. *Byzantine identity and its patrons: embroidered aëres and epitaphios of the palaiologan and post-byzantine periods*. Indiana University. 2009.
- Papazotos, T.** 1991 – Thanasis Papazotos. *The Identification of the Church of “Profitis Elias” in Thessaloniki*. – *Dumbarton Oaks Papers*, 1991, 45, 121–128.
- Paunesku, A.** 2004 – Anca Paunesku. *Epitaphios with Maria of Mangop*. – In: *Byzantium: Faith and Power (1261 – 1557)*. Edited by Helen Evans. New York: The Metropolitan Museum of Art, 2004, 59–60.
- Théoharis, M.** 1963 – Maria Théoharis. *Sur une broderie du Musée de Prague*. – *Byzantinoslavica*, 1963, XXIV/ 1, 106–110.
- Vikan, G.** 1981 – Gary Vikan (Rec.): Hugo Buchthal, Hans Belting. *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople: An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*. Washington, 1978. – *Art Bulletin*, 1981, LXIII/2, 325–328.
- Wild, J. P.** 2003 – John Peter Wild. *Textiles in Archaeology*. London: Shire Publications Ltd, 2003.
- Wild, J. P.** 2008 – John Peter Wild. *Textile Manufacture in the Northern Roman Provinces*. Cambridge: University press, 2008.

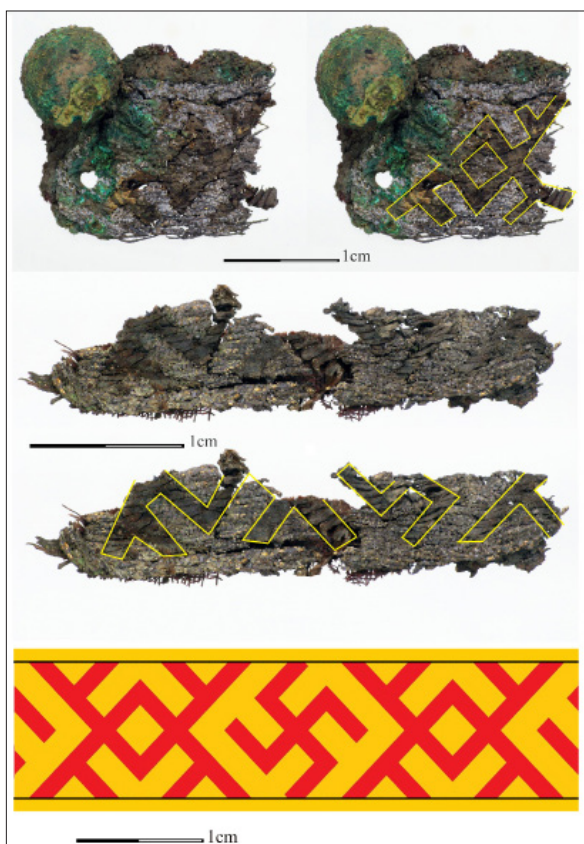
Обр. 1. Текстилни материали, открити в гроб № 538, некропол на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново:
1 – върху и край костите;
2 – под костите

Обр. 2. Шевицата от гроб № 538, некропол на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново“ (микро):
а) метализирани нишки, покрити със соли от протеклите корозионни процеси;
б) плътно изпълнена везба, със стрелка е показан верижжен бод:
1 – копринена нишка;
2 – метализирана нишка;
с) ленената тъкан, върху която е извезана шевицата;
д) влакна от ленената тъкан

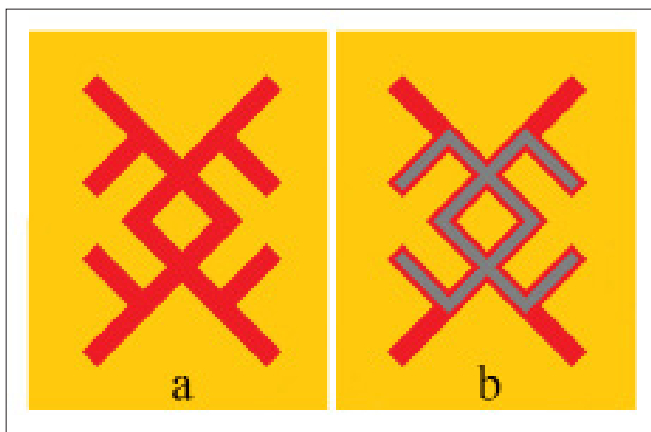

Обр. 3. Съхранени
фрагменти от сърмена
шевица от гроб № 538
(макро)

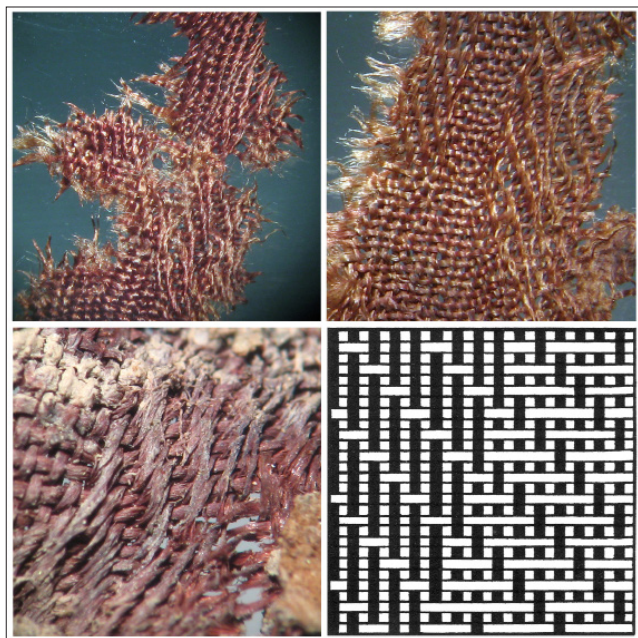

Обр. 4. Графично
възстановяване на шевицата
от гроб № 538

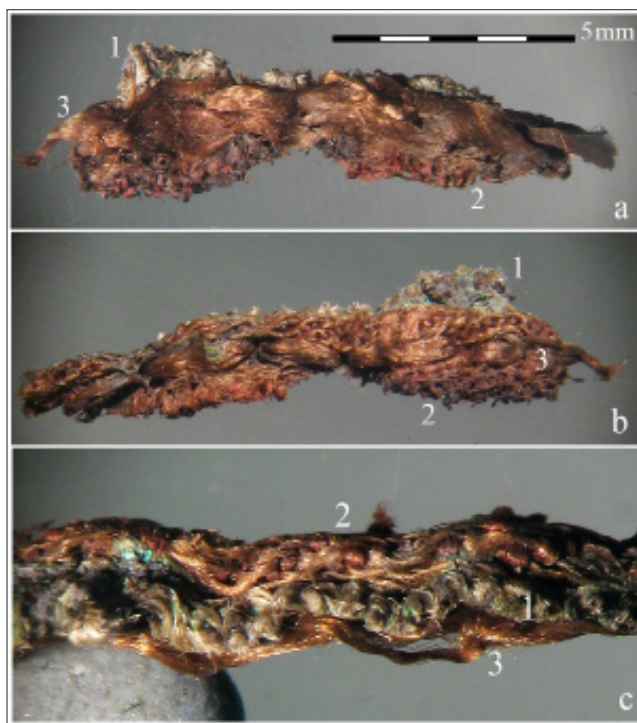
Обр. 5. В орнамент от шевицата от гроб № 538 (а), може да се различи известен знак – две преплетени откъм гърба ъгловати букви „С“ (b)

Обр. 6. Графични реконструкции на шевици:
а) гроб № 538, некропол на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново;
б) некропол под хълма Трапезица във В. Търново (рис. С. Косев);
с) гроб № 17, църква в м. Френк хисар във В. Търново;
d) гроб № 39, некропол на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново

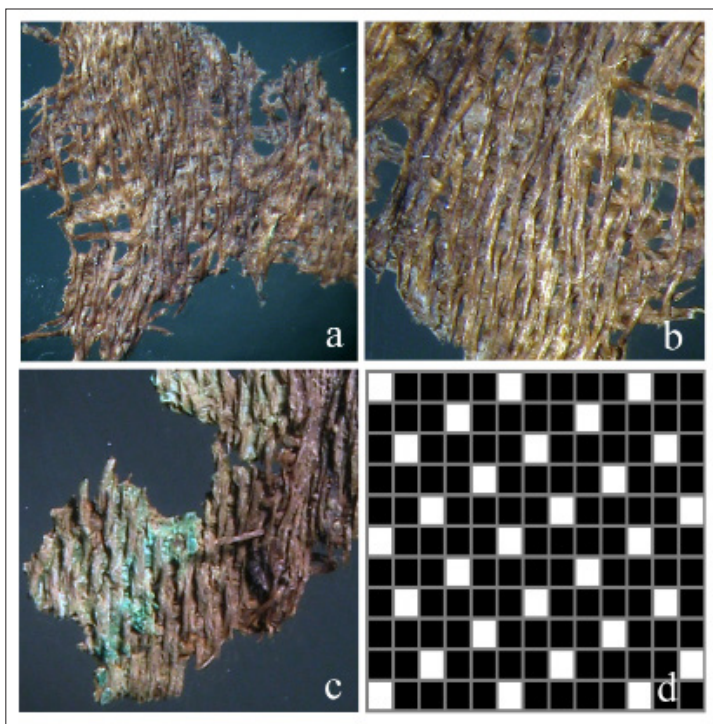

Обр. 7. Копринена кепърна
дамаска от гроб № 538,
некропол на църква
„Св. Четиридесет мъченици“
във В. Търново (микро)

Обр. 8. Пришиване на
шевицата към кепърната
дамаска: а) лице; б) обратна
страна; в) сечение. 1 – ленена
основа на шевицата;
2 – кепърна дамаска;
3 – зашиващ бод (микро)

Обр. 9. Копринен атлаз от гроб № 538, некропол на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново (микро)

Обр. 10. Копчета от гроб № 538, некропол на църква „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново: а) следи от зашиване с ленен конец на копче от горната дреха (микро); б) закрепване чрез шнур, прокаран през ухото на копче от горната дреха (микро); в) копчета от върхната дреха